

SAİD HALİM PAŞA'DA HUKUK VE TOPLUM İLİŞKİSİ

The Relationship Between Law and Society in Said Halim Pasha

Ahmet Selim KADIOĞLU*

Öz

Bu çalışmamızda Osmanlı'nın son yüzyılında başlayıp Cumhuriyet'le devam eden siyasal, sosyal ve hukuksal değişim sürecinde etkin aktörlerden biri olan Said Halim Paşa'nın hukuk ve toplum ilişkisi çerçevesinde görüşleri incelenmektedir. Bir yandan yüksek bürokratik ve siyasi görevleriyle etkin bir uygulamacı olan, diğer yandan da fikri mesaisini aktif biçimde sürdüren Said Halim, düşünsel çalışmalarının odağına devletin ve milletin çöküntü ve çözülmeden nasıl kurtarılacağı sorununu almıştır. Bu kapsamda hukukun toplumsal niteliğine vurgu yapmış, hukukun sosyal bir kurum olarak nihayetinde ait olduğu topluma özgü olduğunu ifade etmiştir. Ona göre kanunlar her toplumun kendi tarihsel ve geleneksel birikiminin ürünüdürler. Bu nedenle başka toplumlardan doğrudan yapılan

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi, ahmetselim.kadioglu@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0877-4513.

Makale Gönderim Tarihi/Received: 17.10.2022.

Makale Kabul Tarihi/Accepted: 28.11.2022.

Atıf/Citation: Kadioğlu, Ahmet Selim. "Said Halim Paşa'da Hukuk ve Toplum İlişkisi." *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, no. 2 (2022): 823-855.

"Bu eser, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License."

kanun iktibasları yarardan çok zarar getirirler. Said Halim, bu duruma örnek olarak Kanun-i Esasi üzerinde ısrarla durmuş, Kanun-i Esasi'nin Osmanlı Devleti ve toplumuna büyük zararlar verdiğini ileri sürmüştür. Uygulayıcı ve teorisyen kimliğiyle faal bir aktör olarak toplumsal sorunlara eğilen, bu kapsamda hukuka ve hukuk-toplum ilişkilerine de değinen Said Halim, konunun Türkiye eksenli ele alınışlarında fikirleri dikkate alınması gereken önemli düşünürlerden biridir.

Anahtar kelimeler: Hukuk ve toplum ilişkisi, Said Halim Paşa, hukukun kaynağı, hukukun işlevselliği, hukuk ve değişme, Kanun-i Esasi.

Abstract

In this article, Said Halim Pasha's views on the relationship between law and society will be examined. He was one of the active actors in the process of political, social and legal change that started in the last century of the Ottoman Empire and continued with the Republic. Said Halim, who was an important practitioner with duties in high bureaucratic and political positions on the one hand and he actively pursued his intellectual work on the other, placed the problem of how the state and society could be saved from collapse and dissolution to the center of his studies. In this context, he emphasized the social nature of law and stated that law, as a social institution, is ultimately unique to the society to which it belongs. According to him, laws are the product of each society's own historical and traditional accumulation. For this reason, direct law citations from other societies bring more harm than good. Said Halim insistently mentioned Kanun-i Esasi as an example of this situation, and claimed that Kanun-i Esasi had caused great harm to the Ottoman Empire and society. As an active practitioner and a theoretician, Said Halim focused on social problems, and in this regard worked on law and law-society relations. Therefore, he is one of the important thinkers whose ideas should be taken into

account regarding the study of the relationship between society and law in the Turkish context.

Keywords: Relationship Between Law And Society, Said Halim Pasha, source of law, functionality of law, law and change, The Ottoman Basic Law.

GİRİŞ

Hukukun temelde toplumsal bir olgu olduğu, toplum dikkate alınmadan hukukun mahiyetine dair yetkin bir anlama çabasının yürütülemeyeceği açıktır. Bu anlama çabası ise iki koldan yürütülmek durumundadır. Birincisi, yerelliklere inmeden mutlak olarak hukuk dediğimiz olgunun yine aynı ölçekte toplum kavramıyla ilişkisinin incelenmesidir. İkincisi, ayrı ayrı toplumlarda halihazırda yaşayan ve tevarüs edilen hukuk ile ait olduğu toplum arasındaki ilişkinin incelenmesidir.

Hukuk ve toplum ilişkisi ise, bir taraftan özellikle hukukun kaynağı ve mahiyeti konuları bağlamında ve daha ziyade hukukun “olması gereken”den hareketle ele alınması durumunda hukuk felsefesi kapsamında irdelenirken, diğer taraftan esas olarak hukuk sosyolojisi disiplini her açıdan incelenmektedir. Hukuk sosyolojisi hukuku saf sosyolojik bir perspektifle “olan” olarak ele aldığı hukuk yapıcılarını anlamında aktörleri de inceleme konusu yapar. Bu noktada toplumun tümü etkin ama belirsiz bir aktör şeklinde göz önüne alındığı gibi, bilhassa monarşik veya karizmatik liderlerin idaresi altındaki toplumlarda devlet yöneticileri etkin ve belli aktörler olarak göz önüne alınır. Max Weber’in “charismatic revelation” (karizmatik ilham) olarak nitelendirdiği hukuk yapıcılığı¹ yetkisine sahip olan en üst yöneticilerden alt düzeydeki bürokratlara kadar genişleyen bir sınıfı içine alan bu ikinci grup aktörlerin incelenmesi, o toplumda var olan, tevarüs

¹ Max Weber, *Economy and Society*, Editörler G. Roth ve C. Wittich, (California: University of California Press, 1978), 2/761.

edilen ve miras bırakılacak hukuk anlayışına ve normlarına ilişkin değerlendirmelerde önem taşımaktadır.

Hukuku toplumsal bir olgu ve Weberci anlamda sosyal bir eylem kabul ettiğimizde bu aktörlerin aynı zamanda “rejisör” oldukları da kabul edilmek durumundadır². Aktör ve rejisör tanımlamalarının bu konuda doğrudan ve tek taraflı bir etkinin değil de karşılıklı bir etkileşim halinin bulunduğuna yönelik ciddi bir ima taşıdığına özellikle dikkati çekmek gerekir. Hukuk ve aktörler arasında mevcut olduğu söylediğimiz bu karşılıklı etkileşim hali ise daha somut ifadesini ve problematiğini hukuk ve iktidar ilişkisi tartışmasında bulur. *“Hukuk ve iktidar arasında, bunların birbirlerini sarıp sarmaladığı ve karşılıklı etkileşerek birbirlerini kuvvetlendirdiği bir formasyon söz konusudur”*³. Zira burada sözünü ettiğimiz aktörler ya doğrudan iktidar sahibi kimselerdir ya da bu iktidar sahipleri üzerindeki tesirleriyle dolaylı iktidar sahipleridir.

Konuyu Türk toplumuna ve dolayısıyla İslam hukukuna getirdiğimizde Osmanlı Devleti’nde hakim hukuk sistemine ve kodlarına bakmamız gerekmektedir. İslam hukuku aslında “edille-i şeriyye (şer’i deliller)” veya “edille-i erbaa (dört delil) şeklinde anılan Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas delillerinden daha fazla delile/kaynağa sahiptir.⁴ Nitekim Muhammed Hamidullah bu konuda şöyle der: *“İslam hukukunda şer’i kaynakların Kur’an, Hadis, İcma ve Kıyas tarzında mutad dörde taksimi, öncülerin ilk tasnif denemesinden başka bir şey değildi; filhakika en mutaassıp olanlar bile*

² Hamide Topçuoğlu, “Max Weber’e Göre Hukukî Düşüncenin Kategorileri Ve Yeni Hukuk Normlarının Teşekkül Tarzları,” *Ord. Prof. Dr. Ernst E. Hirsch’e Armağan*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1964), 200.

³ Yasemin Işıktaç ve Umut Koloş, *Hukuk Sosyolojisi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020), 178.

⁴ *TDV İslâm Ansiklopedisi*, “Delil,” Cilt 9, İstanbul: Ali Bardakoğlu, 139.

daima, Müslümanların hayatını muhtelif zaviyelerden tanzim eden kanunlar için, şeriata tamamen uygun olmak üzere, takriben on diğer kaynak kabul etmişlerdir."⁵

Hamidullah'ın İslam hukukuna ilişkin olarak saydığı bu kaynaklardan biri de örfdür. Ziya Gökalp, "İçtimai Usul-i Fıkıh" adlı ünlü makalesinde, "*Fıkıh* (İslam hukukunun) *iki menbaından* (kaynağından) *birincisi nass* (kitap ve sünnet), *ikincisi örfdür*" diyerek örfün İslam hukukunda çok kuvvetli bir delil/kaynak olduğunu, en gözde İslam Hukukçularından biri olan İmam-ı Yusuf'un, nass ile örf çatıştığında, eğer nass örften kaynaklanıyorsa örfte itibar edilmesi kuralını kabul ettiğini ifade eder.⁶ Bu çerçeveden bakıldığında zaman gerçek anlamda şeriata dayanıp dayanmadığı, şer'i devlet olup olmadığı tartışmasını⁷ bir yana bırakırsak Osmanlı Devletinin, örfi hukukun açtığı geniş alan içerisinde padişah ile padişahın şahsında devlet yöneticilerinin oldukça etkin biçimde norm koyucu oldukları bir hukuk sistemine sahip olduğu söylenebilir.

İslam hukukunun uygulandığı ya da uygulandığının iddia edildiği ülkeler arasında nesiller boyu aktarılan hukuk birikimleri ve halihazırda sahip olunan hukuk anlayışları bakımından farklar olmasının başlıca sebeplerinden biri olarak, yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci grup aktörler sayılmalıdır. Mamafih bu durumun sadece Müslüman toplumlara özgü olmadığı, aynı dine mensup veya aynı medeniyet içerisinde bulunan ülkelerde de var olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu durumun tüm insanlığın ortak tecrübelerinden biri olduğu söylenebilir.

⁵ Muhammed Hamidullah, "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tedkik," Çev. Bülend Davran, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt I, Cüz 1-4 (1953), 63.

⁶ Ziya Gökalp, "İçtimai Usul-i Fıkıh," *İslam Mecmuası*, Yıl 1, 3 (1332 H.), 84-85.

⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Lâiklik ve Hukukun Romanizasyonu," *Erdem Dergisi*, 27 (1997), 1202.

Diğer yandan yukarıda bu aktörleri devlet yöneticileri ve bürokratlar olarak ifade etmemiz, bu aktörlerin sadece devlet adamlarından müteşekkil olduğu izlenimini vermemelidir. Özellikle İslam hukuku söz konusu olduğunda hukuk ilmiyle uğraşan bilim adamlarının (fukaha/fakihler), farklı ama geniş bir norm koyuculuk yetkisine istinaden hukuk kuralını kaynağından çıkarma suretiyle ortaya koyduğu hukuk yapıcılığıyla oldukça etkili bir konuma sahip oldukları göz önünde tutulmalıdır. İslam hukukunda modern anlamda yasama organının varlığı ve alanı tartışmalı olup, bu yetki münhasıran Allah'a veya Allah'la birlikte sınırlı da olsa Peygamber'e müştereken verilmiş kabul ediliyordu.⁸ Ancak Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte Allah'ın kelimini aktaracak elçilik görevi ebedi olarak son bulduğu (Hatem'ü-l Enbiya) için Kur'an/din tamamlanarak (Maide Suresi, 3) Allah'ın doğrudan kelim aracılığıyla yasama yapması (vahiy) kullar açısından doğal olarak son bulmuştu.

Böylece hüküm veren ile hüküm isteyen arasındaki sözel ilişki teknik manasıyla doğrudan kesilmişti. Hükümler Kur'an ve hadisler yoluyla yazıya geçirilerek sabitlenmiş ve tek tek Müslümanların kullanımına açılmış olsa da yazı nihayetinde söz değildi ve nasıl anlaşılacağı yazıya başvuranın kişiliği, muhakemesi ve kapasitesiyle sınırlıydı. Bu nedenle insanlar hukuki konularda daha kavrayışlı kimselere (fakih) başvurmak durumunda kalmaya başladılar. Burada fakih kelimesinin etimolojisi oldukça iyi ipucu sunmaktadır. Fakih kelimesi terim

⁸ Fatih Orum, "Tayyib Ve Habis Kavramları Çerçevesinde Kur'an-ı Kerim'de Rasulullah'ın Helal-Haram Belirleme Yetkisine Dair Ayetlerin Hukuki Tahlili," *Kalemname* 3, 6 (2018). Teşri yetkisinin sahibi mi yoksa sahipleri mi olduğu, şayet bu yetki Peygamber'e de verilmişse bunun kapsam ve sınırları gibi hususlardaki tartışmaların kelim alanıyla da sıkı ilişkili olması ve araştırma konumuzun dışında yer alması nedeniyle söz konusu tartışmaya burada girmiyoruz.

olarak fıkıhçı, hukukçu anlamına gelse de, aslında sözlükte “*bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak*” anlamındaki fıkıh kelimesinden türemiş olup “*bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse*” manasını taşımaktadır⁹. Ayrıca klasik medrese eğitimi temelde fakih yetiştirmek üzere kurulduğundan dolayı alim veya ilim adamı denilince yaygın olarak anlaşılan da fakihlerdi. Dolayısıyla Allah'ın ayetleri ve Peygamber'in hadisleri yazılı olsa da onların ne dediklerini veya ne demek istediklerini fakihler söylüyordu. Yani konuşan, normu ifade eden ve hükmü veren esasında fakihlerdi. Bu durum ise İslam hukuk sisteminde bir yasama organının, senatonun veya parlamentonun yerine “Fukaha” (fakih kelimesinin çoğulu) sınıfının doğrudan ve yöneticiler üzerinden dolaylı olarak en yetkili aktör gruplarından biri olması sonucunu doğurmuştur. İşte bu nedenle hukuk yapıcılığı anlamında kullandığımız aktörlerin içerisine, İslam hukuku söz konusu olduğunda devlet adamları ile beraber ilim adamları da dahil olmaktadır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında toplumsal değişimin zorlamasıyla olduğu kadar toplumun ve devletin kötü gidişatına engel olmak gayesiyle de hukuk alanında yapılan reformlar bu aktörler sınıfını genişleterek aydınların da dahil olmasını sağladı. Daha önce dinin demek veya yapmak istediklerini önceleyen hukuk toplumun ve devletin bekasına odaklandıkça, aktörler de bilerek veya bilmeyerek işlevselci yaklaşımı andıran bir biçimde hukukun toplumsal yönlerini öne çıkarmaya başlamışlardı. Esasen İslam hukukunun “felsefesi” ve tarihi zaten hukuku, Saint Augustinus'de olduğu gibi gerçek anlamını

⁹ TDV İslam Ansiklopedisi, “Fıkıh,” Cilt 13, (2005), 1.

¹⁰ Sabahattin Nal, “Sait Halim Paşa'nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi,” *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 10, 1 (2019), 150-151.

ancak “Tanrı Devleti” (De Civitate Dei) içerisinde bulabilen bir olgu olarak, yani insanlar arasında toplumsal ilişkiler biçimi değil de insanla Tanrı arasında haklı ilişkiler sistemi¹¹ olarak değerlendirmeyi çok da olanaklı kılmazdı. Bu özelliğinin etkisiyle Osmanlı Devleti’nde hukuk, bahsettiğimiz aktörlerin bilinçli eylemleri sonucunda daha aşkın bir alandan daha toplumsal bir alana inmeye başlamıştır.

İşte bu aktörlerden biri olarak Said Halim Paşa, farklı kimlikleriyle Osmanlı’nın son dönemlerinde dikkat çeken figürlerin başında gelmektedir¹². Meşhur Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu olan Said Halim, Kahire’de doğmasına rağmen küçük yaşta ailesiyle birlikte İstanbul’a gelmiş, büyük ve köklü bir aileye mensup olmanın verdiği avantajla hem İstanbul’da hem de Avrupa’da eğitim almıştır. Gerek aile çevresi gerekse aldığı eğitimlerle entelektüel tarafı sürekli beslenen Said Halim, aynı zamanda genç yaşta devlet görevine başlamıştır. Şura-yı Devlet üyesi yapılmasını takiben Rumeli Beylerbeyliği payesi verilen Said Halim, daha sonra Yeniköy Belediye Dairesi Başkanlığı, Ayan Azalığı, Şura-yı Devlet Başkanlığı ve Hariciye Nazırlığı gibi görevleri ifa ettikten sonra Sadrazamlık makamına getirilmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki Partisi’nde başından beri parti içinde etkin olan Said Halim, partinin devleti fiilen yönettiği dönemlerde, 1913 ve 1916 yıllarında iki defa genel başkanlığa seçilmiştir. Böylece devletin ve siyasetin pek çok kademesinde yer almak suretiyle devlet ve siyaset adamlığı kimliğini tam anlamıyla ortaya koyan Said Halim bir yandan da sanatsal ve düşünsel açıdan kendini sürekli geliştirerek ve yazarak entelektüel kimliğini canlı tutuyordu.¹³

¹¹ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, (Ankara: İmge Kitabevi, 1991), 136-137.

¹² Vahdettin Işık (Hazırlayan), *Said Halim Paşa Külliyyatı*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 9.

¹³ M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1992).

Aktif devlet adamı kimliğiyle birlikte verimli bir entelektüel kimliği de üzerinde taşıyan Said Halim, bu özellikleriyle ender görülen şahsiyetlerden biri olarak temayüz etmektedir. “O yüzden Said Halim Paşa’yı zü-l’-cenâheyn yani iki kanatlı bir kuş olarak tarif edebiliriz. Bir yanıyla İslam tarihi tecrübesini tedarik etmiş, öbür yanıyla Batı’da eğitim almış bir adam; bir yanıyla mütefekkir, öbür yanıyla icracı bir devlet adamı. Dolayısıyla Said Halim’in söylediklerinin tecrübe ile harmanlanmış ve damıtılmış bir kıymet-i harbiyesi olduğunu düşünebiliriz”¹⁴. Bu itibarla Said Halim gerek Osmanlı dönemine gerekse Cumhuriyet dönemine ilişkin olarak hukuk ve toplum ilişkisine dair meselelerde fikirlerinin incelenmesi ve dikkate alınması gereken düşünürlerden birisi olarak değerlendirilmelidir.

Araştırmamız Said Halim’in hukuka, hukuk-toplum ilişkisine ve bu çerçeveyi aşmamak kaydıyla topluma ilişkin görüşlerini konu edinmekte olup bununla sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda Said Halim’in eserleri, çalışmamızın konusu ve sınırlılıkları doğrultusunda dolaylı gözlem yöntemiyle ele alınmış; ayrıca literatür taraması yoluyla Said Halim’in eserlerine, görüşlerine ve hayatına dair ulaşılabilen kaynaklar incelenmiş, gözden geçirilmiş ve yorumlanmıştır.

I. SAİD HALİM PAŞA’NIN TOPLUM DOLAYIMINDA GENEL GÖRÜŞLERİ

Bilindiği gibi Aristoteles, “herhangi bir şeyin yetkinleşme sürecinin tamamlanmış ürününe o şeyin doğası deriz” dedikten sonra insanın doğası gereği sosyal bir canlı olduğunu söyler¹⁵. Burada yetkinleşme sürecinin tamamlanması ifadesi aslında her

¹⁴ Vahdettin Işık, “Said Halim Paşa ve Tadilen Islah Anlayışı Olarak İslamlaşmak,” *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 233.

¹⁵ Aristoteles, *Politika*, Çeviren Mete Tunçay, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), 9.

insanın yetiştiği toplumun ve zamanın ürünü, çocuğu olduğuna da işaret etmektedir. Dolayısıyla sıradan vatandaştan orijinal mütefekkilere kadar insanların tutum ve düşüncelerini daha iyi anlamak için yetiştikleri toplum ve çağı da iyi bilmek gerekir.

Said Halim'in görüşlerini anlamak için de yaşadığı dönemi ve o dönemin düşünce iklimini anlamak gerekmektedir. 1864-1921 yılları arasında yaşamış olan Said Halim, bir imparatorluğun önce çökeceğini görüp inanılmaz bir şevkle bunu tersine çevirmek amacıyla tüm mesai ve düşüncelerini ortaya koyan, sonra da çöktüğünü görüp büyük bir hayal kırıklığıyla bunu kabul etmekte zorlanan bir neslin mensubuydu. Onun içinde bulunduğu neslin en öncelikli hedefi devleti kötü gidişattan kurtarıp eski ihtişamına kavuşturmaktı. Bu nedenle de fikir dünyalarının odağını bu hedef oluşturmaktaydı.¹⁶

Osmanlı toplumunda o sıralar, yukarıda bahsettiğimiz hedefe yönelik en somut ve kapsamlı adımlardan birini hiç şüphesiz Kanun-i Esasi oluşturuyordu. Bundan dolayı Osmanlı düşünürlerinin hemen hepsi Kanun-i Esasi hakkında eleştirel düşünceler ileri sürmüşler, başka pek çok meseleye ilişkin görüşlerini Kanun-i Esasi bağlamında ortaya koymuşlardır. Said Halim'in de Kanun-i Esasi'ye ilişkin olarak ortaya koyduğu ve aşağıdaki bölümlerde ayrıntılı biçimde temas edeceğimiz görüşleri, Kanun-i Esasi'nin mevcut haliyle Müslüman-Türk toplumunun toplumsal ve siyasal yapısına ve temellerine aykırı olduğuna dair kabulü etrafında şekillenmektedir ki; bu kabulün temellendirildiği yaklaşımın kaynağını ise şu toplum anlayışı oluşturur: "*Toplum, belli bir tarihsel süreç ve kültürel üretimle bir*

¹⁶ Hilmi Türkyılmaz, "İslamcı Bir Düşünür, Said Halim'in Batılılaşmaya Bakışı," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IIV (2021), 8-10.

araya gelen insanların oluşturduğu bir yapılanmadır."¹⁷ Bu yapılanma birbiri üzerine eklenen üç katmanlı bir özellik arz eder. En temel katman toplumun inanç ve değerlerinden teşekkül eder. Onun üzerindeki katman toplumun inanç ve değerlerinden beslenerek hayatiyetini devam ettiren toplumsal alana tekabül eder. Üçüncü ve son katman ise alttaki diğer iki katmana dayanan siyasal alandır.¹⁸

Said Halim'in bu görüşlerinde, yaşadığı çağın da bilinçli veya bilinçsiz yönlendirmesiyle değişme olgusunun mihver bir kavram olduğu görülür. Bu sebeple onun toplumsal konulardaki başlıca ilgilerinden birini, belki de en önemlisini sosyal değişme teşkil eder. Zira kendisinin sadece dini ve milli bakımdan mensubu olduğu neslin değil, tüm insanlık bakımından mensubu olduğu neslin ilgisi de insana ve hayata dair konularda toplumsal değişmeydi. Hatta Batı dünyası gelişmenin meyvelerini diğer toplumlara nazaran bolca yerken, bu gelişmeye tezat olarak giden toplumsal değişimin ise ceremesini diğer toplumlara göre daha fazla çekmekteydi. Bu nedenle sosyolojinin bilimsel bir disiplin olarak kurulup sistemleşmesi toplumsal değişimin baş döndürücü bir hızla yaşandığı 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Said Halim'e göre "*toplumsal değişim, görünür veya görünmez çok sayıda etkene bağlıdır. Bu etkenler arasında iklim, coğrafya, fırsatlar, galibiyetler, toplumların kendine özgü şahsiyetleri ve zihniyetlerinin hepsi kendilerine göre bir etkide bulunabilir. Bu etkenler toplamda bir topluma bir kişilik ve mahiyet kazandırırken o toplumun dini de bundan etkilenmekte, kendine özgü bir kimlik ve kişilik*

¹⁷ Ömer Faruk Ocakoğlu, "Said Halim Paşa'da Hukuk ve Toplumsal Değişim," *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 398.

¹⁸ Ömer Faruk Ocakoğlu, "Said Halim Paşa'da Hukuk ve Toplumsal Değişim," 399.

kazanmaktadır"¹⁹. Burada din kavramının içine daha çok, hatta fiilen yaşanan İslam dini söz konusu ise en çok hukukun (fıkıh) girdiği göz önüne alınmalıdır. Dolayısıyla Said Halim'e göre aynı dine mensup olsalar da toplumların her birinin dini ve hukuki anlayışları ve uygulamaları farklıdır. Bu vakıanın diğer bir açılımı ise toplumların kendi tarihsel süreçlerinde geçirdikleri toplumsal değişimlerin de yine hukuksal değişime yol açmalarıdır.

Toplumlar arasında sözünü ettiğimiz hukuki görüş ve uygulama farklılığı, bireyler (müçtehitler) arasında var olan hukuki görüş farklılıkları anlamında İslam usul hukukunun ana kurallarından biri olan ve Mecelle'nin Külli Kaideler kısmında da yer alan "*İçtihatla içtihat nakz olunmaz*" şeklindeki 16'ncı maddesini hatırlatmaktadır. Aynı mesele hakkında müçtehitlerin farklı içtihatlarının var olabileceğini, ancak bu içtihatların birbirini bozmayacağını ve hükümsüz bırakamayacağını ifade eden bu kuralın, toplumlar arasındaki değişik hukuki uygulama ve görüşlerin niteliğini; yani değişime konu farklı görüş ve uygulamaların belli şartları taşımaları kaydıyla doğru sayıldığını ifade ettiği söylenebilir. Diğer yandan konuya ilişkin olarak yine Mecelle'nin Külli Kaideler kısmında da yer alan "*Ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz (zamanın değişmesi ile hükümlerin değişmesi inkâr edilemez)*" şeklindeki 39'uncu maddesi de burada zikredilmelidir. Zira bu kural da sözü edilen ve zamana bağlı olarak ortaya çıkan farklılığın doğal olduğunu ifade etmektedir.

Bununla birlikte Said Halim'in toplumsal değişmeye yaklaşımı, en belirgin örneklerinden birini Osmanlı Devleti medeni kanunu olarak Fransız Medeni Kanunu'nu tercüme

¹⁹ Yasin Aktay, "Osmanlı'nın İslamcı Prens'i: Said Halim Paşa," *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 197.

yoluyla almak isteyenlerde gördüğümüz alabildiğine serbest bir değişme değildir. O, İslamcılık cereyanından da beslenen sosyolojik yaklaşımına uygun biçimde muhafazakar bir toplumsal değişme anlayışına sahiptir²⁰. Yani Said Halim, toplumun bir yandan değişime açık olması gerektiğini kabul ederken, diğer yandan sabitelerini koruyarak milli ve manevi değerleri doğrultusunda değişimin yönlendirilmesini savunmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki, ona göre bu yönlendirme toplum mühendisliği boyutuna varmamalıdır. Zira *“Paşa’ya göre siyasiyât alanında tarihsel gerçeklik ve toplumsal yapıyla uyumlu olmayan çözüm yolları yok olmaya mahkumdur. Bu noktada onun toplum mühendisliğine karşı olduğu not edilebilir.”*²¹

Bu çerçevede Said Halim’in fikirlerinin ana eksenini toplumsal dayanışma ve gelişmenin oluşturduğu söylenebilir. O, yazılarında sıkça kullandığı sosyal dayanışma, milli ve dini dayanışma, ekonomik ve sosyal gelişme, ilerleme, sosyal değişme, taklit, batılılaşma, yenileşme, modernleşme, siyasi ve ahlaki olgunlaşma, kültür yabancılaşması, toplumsal çözülme ve kurtuluş gibi sosyolojik kavramlarla Osmanlı toplumunun ve İslam dünyasının meselelerine pratik ve teorik çözümler üretmeye çalışır. Din/hukuk, toplum ve devlet arasındaki ilişkilerde uzlaşmanın nasıl sağlanabileceği noktasında Marx’ın katmanlı toplum yapısını andırır biçimde en alta inanç sistemi olarak dini koyar, onun üzerine ahlak ve sosyal yapı unsurlarını koyarken bunların üstüne de bir siyasi yapılanma olarak devleti koyar. Onun önerdiği siyasal sistemde yürütme yetkisi ağırlıklı olarak devlet başkanında bulunmakta olup, meclisin görevi

²⁰ Cevat Özyurt, “Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslamcılığın Oluşumu,” *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünürü*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 261.

²¹ Osman Cengiz, “Son Devir Osmanlı Düşüncesi: Said Halim Paşa Külliyyatında Bilgi Sosyolojisinin İmkânı,” *TYB Akademi*, Yıl 12, 36 (2022), 62.

yürütme erkini denetlemektir. Yasama görevi ise uzmanlardan teşekkül edecek bir hukukçular heyetinde olacaktır.²²

III. SAİD HALİM PAŞA’NIN HUKUK VE TOPLUM İLİŞKİSİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde Said Halim’in hukuk ve toplum arasındaki ilişkiye dair görüşleri hukukun kaynağı, hukukun toplumsal açıdan işlevsel niteliği, hukukun toplumsallığı ile hukuk ve değişme alt başlıkları altında incelenecektir.

A. Hukukun Kaynağı

Said Halim’e göre hukuk ve kanunlar temelde toplumsal nitelikli olup, insanların ve dolayısıyla toplumların menfaati için vardır. Bu itibarla devlet idarecileri kanunların ve diğer yasal/idari düzenlemelerin insanlar için var olduğunu unutup, tam aksine insanların ve toplumların kanunları ve devletlerin buyruklarını hayatta tutmak için var olduğunu düşünerek hareket etmemeleri gerekir. Osmanlı’nın son dönemlerinde devlet idarecilerinin ve bürokrasinin bu şekilde düşünüp hareket etmeleri, iyi niyetle yapılan hukuki düzenlemelerin sonuçsuz kalmasına, hatta toplumsal yapıya zarar vermesine neden olmuştur. Bu durum sadece kültürleri, dinleri, tarihleri ayrı olan toplumlar için geçerli değildir. Toplumsal açıdan belli ölçülerde birbirlerine yakın toplumlarda da, mesela Fransa ve İngiltere toplumlarının da birbirlerinin kanunlarını aynen iktibas etmeleri benzer zararlara sebep olacaktır.²³

²² M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri,” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi* 8, 22 (2019), 79-82.

²³ Prens Said Halim Paşa, “Meşrutiyetin Tesirat ve Netayıcı,” *Sebilü’r-Reşad* XV, no. 383 (19 Kanun-i Evvel 1334), 336-337.

Ona göre bir millet, başka milletlerin esaslarının hiçbir zaman kendi milli kimliğiyle tam anlamıyla uyuşmadığını bilerek hareket ederse mutluluğa ulaşabilir²⁴. Nitekim Osmanlı Devletinin son yarım asrı içinde iki defa yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi, ondan umulanları gerçekleştirmediği gibi, devlete ve topluma büyük zararlar vermiştir. Zira Said Halim'e göre, Kanun-i Esasi memleketin toplumsal ve siyasi gerçekliğine, sosyo-psikolojik durumuna aykırı olup inançları ve gelenekleri ile kesinlikle uyuşmamaktaydı ve hatta bilakis Osmanlı milletinin varlığı için gerçek anlamıyla bir tehlike arz ediyordu.²⁵

Ancak burada Said Halim'in tarihçi hukuk okulu gibi hukukun kaynağı olarak halk ruhu denilen olguyu, milletin hukuki vicdanı da denilebilecek kaynağı kabul ettiği anlamı çıkarılmamalıdır. Almanca "Volksgeist" deyiminin Türkçe karşılığı olarak kullanılan halk ruhu, tarihçi okula göre hukuki kuralları doğurmaktadır. Diller, adetler, gelenekler gibi hukuk normları da esasen volksgeist'in doğal ürünleri olup halkın vicdanında bu normlar kendi kendilerine hazırlanarak olgunlaşır ve kanun haline gelir.²⁶

Said Halim bir halkın kendi kimliğini yansıtması bakımından bu görüşe yakın olsa da, temelde bu görüşten ayrılır. Çünkü ona göre hukukun kaynağı ilahidir. Said Halim'in hukukun kaynağına ilişkin görüşleri Thomas Aquinas'ın providansiyel ilahi hukuk öğretisini çağırıştırır. Bu öğretiye göre iktidarın ve hukukun kaynağı, bir diğer tabirle yasa koyma hakkının mutlak sahibi Tanrı'dır. Ancak bu yetkinin somut

²⁴ Said Halim Paşa, *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334), 13.

²⁵ Prens Said Halim Paşa, "Meşrutiyetin Tesirat ve Netayici," 337.

²⁶ Ernest Hırş, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Güncel Dile Uyarlayan Selçuk Baran Veziroğlu, (Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 2001), 88.

kullanımı, yani yasama faaliyetinin fiilen yerine getirilmesi yöneticiler ve dolaylı olarak halk eliyle gerçekleştirilir²⁷.

Bununla birlikte Said Halim'e göre hukuk normlarının doğrudan kaynağı ilahi olsa da, var oldukları toplumun değerlerine ve yapısına aykırı olmamalıdır. Mantıki veya teorik açıdan ne kadar ileri ve gelişmiş olurlarsa olsunlar hukuki normlar, uygulanmak istedikleri toplumların sosyal gerçeklikleriyle uyum sağlamıyorsa zararlı olmaktan kurtulamazlar. Toplumsal gerçeklerden kopuk ve sosyal yapıyla uyumlu olmamalarından dolayı kötü kullanılmaya sürüklenerek keyfi ve baskıcı yönetimi doğuran da bu zararlı kanunlar olup, bu kanunların nihayetinde toplumun ahlakını bozdukları unutulmamalıdır.²⁸

B. Hukukun Toplumsal Açıdan İşlevsel Niteliği

Said Halim, yaşadığı toplumun ve çağın düşünürlerinin ve aydınlarının büyük bir kısmı gibi düşünmemekte, daha ileri ülkeler olduğu kabul edilen Batılı ülkelerin kanunlarının ve hukuk düzenlerinin iktibas edilmesinin Osmanlı toplumunda hayal edilen fonksiyonları yerine getirmediğini ve getiremeyeceğini ileri sürmektedir. Bu bakımdan Osmanlı'da anayasal monarşiyi ifade ve ilan eden Meşrutiyet, dolayısıyla Kanun-i Esasi her ne kadar padişahın yetkilerinin millete verilmesi olarak anlaşılrsa da, hatta bu nedenle II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 23 Temmuz günü Ziya Gökalp'in önerisiyle 1909'dan 1934'e kadar fasıllarla birlikte Milli Bayram olarak kutlansa da Said Halim bu konuda farklı düşünmektedir. Ona

²⁷ Sabahattin Nal, "Sait Halim Paşa'nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi," 148.

²⁸ Prens Said Halim Paşa, "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir," *Sebilü'r-Reşad* XV, no. 384 (26 Kanun-i Evvel 1334), 352-353.

göre, Kanun-i Esasi'nin ilanında aslında padişahın mutlak hükümranlığına karşı dengeleyici bir kuvvet oluşturmak isteyen devlet bürokrasisinin ve diğer ileri gelenlerin, o güne kadar unutulmuş olan halkı bir bakıma paravan olarak kullanmak zorunda kalmaları söz konusudur. Said Halim, halkı padişah ve bürokrasi dışında üçüncü unsur olarak nitelendirse de, o zamanki genel durumu nedeniyle halkın kendisine verilen konumu tam manasıyla anlamaktan ve haklarını kullanmaktan uzak olduğunu belirtir. Nitekim bürokrasi de bunu biliyordu ancak buna rağmen milleti bu noktada araç olarak kullanmak mecburiyetindeydiler. Zira hem padişahı hem de milleti anayasaya dayanak kılmak suretiyle, yürürlüğe konması gereken ıslahat ve düzenlemeleri hayata geçirebileceklerdi. Ancak padişah da halk da anayasa yoluyla bürokrasinin kendileri için iyi ve uygun gördüğü rolleri benimsemeyecekti.²⁹

Burada Said Halim'in ne bürokrasiyi ne de halkı haksız gördüğünü söyleyebiliriz. O aslında, oldukça nesnel bir gözlemlerle halkın kendisine verilen yetki ve hakları kullanmaktan aciz olduğunu, bürokrasinin de milleti araç olarak kullanmaktan başka pek yolunun olmadığını ifade etmeye çalışmaktadır. Said Halim'e göre devletin gelişmesi ve ilerlemesi için egemenliğin halkta olup olmaması çok önemli olmadığı gibi, sosyolojik şartlar oluşmadan kuralların yazılı olup olmaması da pek bir önem taşımamaktadır denilebilir. Dolayısıyla hukuk kurallarının kendilerinden beklenen etkiyi gösterebilmeleri, toplumsal açıdan işlevsel olabilmeleri için öncelikle toplumsal zeminin hazır olması gerekmektedir. Nitekim yönetsel anlamda üç unsurdan biri olan halkın hukuksal dönüşümü desteklememesi ve benimsememesini iyi değerlendiren padişah, toplumsal durumdan aldığı cesaretle Kanun-i Esasi'yi çok kısa süre içinde askıya almıştır.

²⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1973), 45-47.

I. Meşrutiyet'ten yaklaşık otuz yıl sonra aradan artık uzun denecek bir vakit geçmiş ve milletin kendisine verilen hakların belli oranda da olsa bilincine varmış olması cihetiyle, toplumsal zemini bu defa arkasına alan asker, bürokrat ve aydınların faaliyetleri sonucunda II. Meşrutiyet eskisinden çok daha uzun süre devam edecek şekilde ilan edilerek anayasa tekrar yürürlüğe alındı ve parlamento yoluyla millete egemenlik hak ve yetkisi verildi.

Ancak Said Halim, II. Meşrutiyet'in de istenilen ve ümit edilen sonucu vermediğini, hatta memleketin durumunun Abdülhamit devrinden daha kötüye gittiğini belirtir. Bu defa da Meclis, Abdülhamit'ten devraldığı yetkileri kullanmaktan acizdi: *"Yürütme kuvveti baskıcı bir padişahın boyunduruğundan, nüfuz ve itibardan uzak, tecrübeden yoksun ve kendisine bol keseden verilen aşırı hak ve ayrıcalıkları kötü kullanmaya mahkum bir meclisin boyunduruğu altına geçti."*³⁰

Said Halim, toplumun çoğunun ve hatta eğitilmiş üst tabakaların dahi saf beklentilerinin aksine olarak, gerçekleşmesi beklenen toplumsal ve ekonomik gelişme için anayasayı yürürlüğe koymanın, yeni yasa yapmanın, kanunları değiştirmenin tek başına yeterli olmadığını ısrarla vurgular: *"Kanun-i Esasi'nin siyasi ve iktisadi açıdan toplumsal durumumuzu akşamdan sabaha değiştirecek mucizevi kudrete sahip olacağını, aşağılık iç çekişmelerimizi bize unutturacağını ve hepimizi yalnız vatanımızın şan ve büyüklüğünü hayal ederek büyük ve necip bir aile halinde birleştireceğini ümit etmiştik. Ne yazık ki daha ilk seneden itibaren bütün bu tatlı ümitler ve hayaller uçup gitti."*³¹

³⁰ Prens Said Halim Paşa, "Meşrutiyetin Tesirat ve Netayici," 335. (Makalemizde Said Halim'in eserlerinden yapılan doğrudan alıntılar, orijinal Osmanlıca metinlerinden tarafımızca sadeleştirilerek yapılmıştır.)

³¹ Prens Said Halim Paşa, "Meşrutiyetin Tesirat ve Netayici," 336.

Said Halim'e göre Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde toplumsal zemini ve karşılığı bulunmayan kanun değişiklikleri, özellikle toplumsal açıdan bakıldığında, beklenenin tam aksine esasları, adetleri, sınıf ve tabakalarıyla tüm bir toplumsal yapıyı tam anlamıyla bozmuştur³². *"Yenilikçilerimizi bu kadar fahiş hataya düşüren şey, onların memleketin siyasi yapısını istedikleri gibi değiştirmekle toplumsal yapısını da değiştirmeye ve dönüştürmeye muvaffak olabileceklerine inancında bulunmuş olmalarıdır. Bunlar sadece bir takım kanun ve mevzuat metinlerinin bir milletin toplumsal durumunu istenildiği yönde değiştirebileceği ve sosyal yapının, hükümetlerin heves ve hislerine bağlı bulunduğu gibi safça bir düşünceye sahip olmak hatasına düşmüş olmalarıdır."*³³

C. Hukukun Toplumsallığı

Hukukun toplumsallığına ilişkin olarak Said Halim'in üzerinde durduğu konu, her hukuk sisteminin ve buna bağlı hukuk normlarının temelde ait oldukları topluma özgü olmalarıdır. Yukarıda değinilen görüşlerinden de anlaşıldığı üzere Said Halim'e göre daha ileri ve müreffeh olduğu düşünülen ülkelerin kanunlarını iktibas etmek, iktibas eden topluma yarar sağlamayacağı gibi, tersine büyük zararlara sebebiyet verir. Nitekim Osmanlı'nın son yüzyılında, örneğin Fransa'dan tercüme yoluyla alınarak kabul edilen kanunlar asla istenilen neticeleri vermemiştir. Çünkü iki ülkenin toplumsal yapıları asılları ve kökenleriyle, sosyo-psikolojik durumu, adetleri, gelenekleri, irfan ve medeniyet seviyeleri birbirinden farklıdır. Dolayısıyla kanunlar her toplumun kendine özgü

³² Prens Said Halim Paşa, "Meşrutiyetin Tesirat ve Netayici," 336.

³³ Prens Said Halim Paşa, "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir," 353.

çeşitliliğe sahip ihtiyaçları doğrultusunda oluşmuş olup, diğer bir topluma aynen alınıp uygulanmamalıdır.³⁴

Konuyu Kanun-i Esasi üzerinden ele alan Said Halim, soruna iki açıdan yaklaşır: Toplumsal yapı ve durumun özgüllüğü ile siyasal yapı ve durumun özgüllüğü. Ona göre Kanun-i Esasi her iki açıdan da somut gerçeklere uymadığı için ne etkili olabilmiş ne de memlekete fayda sağlamıştır. Sosyolojik gözlemlerinde oldukça açık sözlü ve eleştirel olan Said Halim'e göre, Osmanlı toplumunun büyük çoğunluğu toplumsal açıdan tamamen iptidai (ilkel) bir halde olup sosyal gruplar dini veya siyasi liderlerinin hakimiyetlerine körü körüne bağlıdır. Bu itibarla böyle bir toplumsal vaziyet içerisinde bulunan bir topluma Kanun-i Esasi'de yer aldığı gibi çok ileri derecede haklar ve siyasal özgürlükler verilmesi, "*insanlık tarihinde ilk defa vaki olmuş bir şeydir denilebilir.*"³⁵

Böylece Said Halim, Kanun-i Esasi'yi toplumsal açıdan öncelikle halkın toplumsal seviyesi ile uyumlu olmadığı iddiasıyla eleştirir. İkinci olarak, Kanun-i Esasi'nin birinci husustan daha fazla olmak üzere toplumsal yapı ve unsurlar ile uyumsuz olduğunu ifade eder. Bu çerçevede Batı'nın toplumsal yapısında çok önemli konumu olan aristokrasi Osmanlı toplumsal yapısında bulunmamaktadır. Diğer yandan, burjuvazi ise Osmanlı toplumunda hiç ehemmiyeti ve etkisi olmayan bir tabaka iken, Batı toplumlarında çok önemli konuma ve etkiye sahip olan, ulusların ve toplumların mukadderatına yön veren bir sınıf mahiyetindedir. Osmanlı toplumsal yapısında ise aristokrasi ve burjuvazi yerine bürokrasi sınıfı bulunmaktadır. Bürokratların ise Batı toplumlarında aristokratlar ile burjuvanın yerine getirdiği işlev ve tesirleri ifa etmesi mümkün değildir. Zira Osmanlı bürokrasisi, memurluğa

³⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 52-53.

³⁵ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1973), 56-59.

has olan kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet, sorumluluktan kaçınma gibi nitelikleriyle kendisini her türlü fedakarlık hissi ve bireysel girişimcilikten engelleyen sosyo-psikolojik özelliklere sahiptir. Batı toplumlarındaki aristokrasi ile burjuvazi ise özgür, bağımsız, medeni cesarete sahip ve müteşebbis ruhludurlar. Bu nedenle Batı toplumları ile Osmanlı halkı arasında toplumsal yapı unsurları ve sosyal sınıflar/tabakalar arasında çok ciddi farklar bulunmakta olup, Batı toplumlarından örnek alınarak hazırlanan Kanun-i Esasi bu yönüyle de Osmanlı toplumu için uygun değildi.³⁶

Bundan dolayı Said Halim'e göre bir toplumda bir takım hukuki ve idari problemlerin mevcut olduğu düşünülüyor ve bunlar için çözüm yolları bulunmak isteniyorsa bunun yolu, başka ülkelerde işe yaradığı görülen kanunların iktibas edilmesi değildir. Söz konusu problemlerin öncelikle mahiyetinin ve gerçek sebeplerinin tespit edilmesi gerekir. Kanun-i Esasi'nin öncelikle çözmeyi hedeflediği sorun baskıcı yönetimdir. Baskıcı yönetim ise her ne kadar tüm dünyada güçlü olanların diğer insanları baskı altına alması şeklinde tezahür etse de, bunun her toplumda aynı nedenlerden doğduğu, her zaman aynı nitelikte bulunduğu ve çözüm çaresinin her toplumda bir olduğu düşünülmemelidir. Türk toplumundaki istibdat ile Batı toplumlarında görülen istibdatlar farklı sebeplerden doğarlar. Ona göre İslam toplumları, İslam inancına dayanarak oluşmuş olan adalet anlayışından doğan hukuki normlara tabi oldukları için yeterli derecede eşitlikçi ve özgürlükçü yasa ve düzenlemeler altında yaşamış ve bu normlar sayesinde daima özgürlük ve eşitlik içinde bulunmuşlardır. Ancak İslam toplumları İslami esaslardan uzaklaştıkça özgürlük ve eşitlikten de uzaklaşmışlardır. Said Halim, Osmanlı'dan günümüze kadar devam eden klasik İslamcı görüşü paylaşarak; İslam

³⁶ Said Halim Paşa, *Mukallidliklerimiz*, (İstanbul: Cihan Matbaası, 1329), 8-10; Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 60-61.

toplumlarının İslami esaslara uydukları zamanlarda müreffeh ve ileri olduklarını, bu esasları terk ve ihmal ettikleri zamanlardaysa devlet yöneticilerinin esasen İslami devlet anlayışına aykırı olarak uyguladıkları baskıcı yönetim usullerinin de tesiriyle kötüye gittiklerini iddia eder.³⁷

Said Halim, İslam dininin temel esaslarının bir başka doğal sonucunun ise Batı toplumlarında görülen toplumsal çatışmaların İslam toplumlarında görülmemesi olduğunu ileri sürmektedir. Batı toplumlarında aynı din ve mezhebe hatta aynı milliyete sahip olmalarına rağmen insanlar arasında toplumsal ve siyasal açılardan farklı sosyal statü ve sınıflar bulunmakta ve bu farklılıklar kesin kurallarla korunmakta idi. Bu durum, aşağı sınıflardaki insanları üst sınıflardaki insanların haklarını elde etmek için savaşılmaya, üst sınıftaki insanları ise imtiyazlarını korumak için mücadeleye sevk etmekte, böylece de toplumda sürekli bir sınıfsal çatışma hali devam etmekte, kimi zaman da bu çatışmalar kanlı devrimlere sebep olmakta idi. İşte bireyler, sosyal statüler ve sınıflar arasında böylesine derin farklılık ve eşitsizliklerin bulunduğu toplumsal yapıya sahip Batı ülkelerinde istibdadın kanunlara dayalı olması ve meşru sayılması da zorunluydu.³⁸

Sonuç olarak Said Halim yaşadığı dönem itibariyle siyasi ve toplumsal birliğin korunması için Avrupa ülkelerinden kanunlarının iktibas edilmemesini, Batı toplumlarının usul, uygulama ve ilkelerini temel alarak hazırlanmış olan mevcut Kanun-i Esasî'nin yeniden düzenlenmesini, Osmanlı halkının

³⁷ Prens Said Halim Paşa, "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir," 353-354.

³⁸ Prens Said Halim Paşa, "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir," 354.

kendi toplumsal ve siyasi gerçekliklerine, birikimine, zihniyetine, usul ve adetlerine uygun bir Anayasa hazırlanmasını zorunlu görür.³⁹

Burada Said Halim için kanunlaştırma faaliyetlerinde doğrudan iktibas (resepsiyon) veya uyarlama usullerinden hangisinin kullanıldığından çok, içerik olarak toplumsal gerçekliğe uygunluğun önemli olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Osmanlı döneminde kabul edilen Kanun-i Esasi veya 1858 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu gibi karma ve uyarlama nitelikli kanunlar da, 1850 Tarihli Kanunname-i Ticaret veya 1879 Tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu gibi doğrudan iktibas edilen kanunlar da, hatta 1840 Tarihli Ceza Kanunu veya 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi gibi içeriği yerli hukuki uygulamalardan oluşan kanunlar dahi⁴⁰ toplumsal ve siyasi gerçekliğe aykırılık yönünden Said Halim'in bakış açısı itibarıyla eleştirilebilir niteliktedirler. Zira yukarıda bahsettiğimiz gibi değişen toplumsal gerçeklikler ve ihtiyaçlar karşısında hukuki normların da değişmesi gerekebilir. Çünkü mevcut hukuki normlar eski toplumsal gerçeklikler ve ihtiyaçlar doğrultusunda oluşturulmuş olduğu için yeni toplumsal gerçekliklere ve ihtiyaçlara aykırı hale gelmiş olabilir. Dolayısıyla Said Halim'e göre burada hukukun yerli olmasından ziyade halihazırdaki toplumsal gerçeklik ve ihtiyaçlara uyum ve uygunluğunun önemli olduğu söylenebilir.

D. Hukuk ve Değişme

Asli vasfının “değişme” olduğu bir çağın çocuğu olarak Said Halim, kendi toplumundaki çağdaşlarının ekseriyetinin yaptığı gibi kötü vaziyet ve gidişattan dolayı belli kişileri veya mihrakları suçlamaz. O, devlet ve toplumdaki vaziyet ve

³⁹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 67-68.

⁴⁰ Mustafa Şentop, "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 5 (2005), 652-657.

gidişatın fertlerden bağımsız olduğuna dikkat çekmek ister. Bu doğrultuda Osmanlı'nın özellikle son elli yılında yaşanan kötü olayların sorumlularını da temelde sosyolojik bakış açısıyla değerlendirir. Çokça eleştirdiği Abdülhamid'in de, mensubu olduğu İttihat ve Terakki'nin de esasında çağlarının ve nesillerinin ürünü olduğunu, sosyal ve tarihi şartların sonucu bu aktörlerin ortaya çıktığını, Abdülhamit olmasa da o zamanki mevcut sosyal ve siyasi durumun başka bir Abdülhamid'i doğuracağını söyler.⁴¹

Said Halim'e göre başka toplumların aslında genellikle oldukça pahalıya mal olmuş siyasi tecrübelerinden sorunsuz biçimde istifade edebilmek diğer bir toplum için çok çekici görünse de, Batı'nın düşünme tarzı ve sosyo-psikolojik durumu ile Doğu'nunki arasında benzer ve ortak yönler sanıldığından çok daha az olduğundan dolayı Türk ve Müslüman toplumlarda böyle bir istifade teşebbüsü kötü sonuçlara neden olmaktadır. Zira Batı ile Doğu arasındaki fark öylesine büyüktür ki, bilindik kavramlar dahi birbirinden farklı anlamlara sahiptir. Mesela eşitlik tabiri Türklerde başkasının hakkına göz dikme, kin ve haset duyma gibi hisleri içermez; zira insanlar arasında kişisel meziyetlerine göre var olan eşit olmama durumu demokrat olan İslam toplumlarında gayet doğal olarak bulunmaktadır. Aynı sebeple özgürlük kavramı da Batı'dakinin aksine toplumsal bir zinciri kırmak, siyasi bir boyunduruktan kurtulmak fikrini vermez.⁴²

Keza ona göre, siyasi parti olgusu da Avrupa'daki tarihsel birikim ve siyasi tecrübelerle dayalı olarak, özellikle eşitsizliğe dayalı toplumsal yapı nedeniyle ortaya çıkmış olup Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısıyla aslında uyumlu değildir⁴³.

⁴¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 69-70.

⁴² Said Halim Paşa, *Mukallidliklerimiz*, 5.

⁴³ Said Halim Paşa, *Mukallidliklerimiz*, 13-14.

Dolayısıyla Said Halim'e göre Batılı ülkeler kendi toplumlarında insanlar arasında olması gereken doğal eşitliği getirmek, insanların gerek toplu gerekse bireysel faaliyetlerini kısıtlayan yasal düzenlemelerden kurtulmak, siyasi özgürlük ve hakları elde ederek eşitliği daha fazla sağlamak gibi amaçlarla aristokrasi yönetim biçimini kaldırarak demokrasi yönetim biçimini hakim kılmaya çalışmışlarsa da, İslam toplumlarının bu konuda Batı toplumlarını taklit etmeleri gerekmez. Zira aristokrasinin bulunmadığı bir toplumsal yapıyı demokratik yönetim biçimi doğrultusunda dönüştürmeye çalışmak mantıklı değildir. Kaldı ki Türk toplumu tabii gelişmişlik sonucu olarak daha çok eşitlik ve serbestliğe ulaşmak ihtiyacını gerçekten hissetseydi buna çok daha ciddi bir şekilde teşebbüs ederdi. Öyleyse milletlerin kendi toplumsal ve siyasi esaslarını terk ve ihmal ederek başka milletlerin esaslarını körü körüne almaları, Osmanlı Devleti örneğinde de görüldüğü üzere toplumlar üzerinde yıkıcı etkiler doğurur.⁴⁴

Her ülkenin kendi hukuki normlarını kendi tarihi, toplumsal, siyasi birikim ve özellikleri doğrultusunda oluşturması gerektiğini, başka ülkelerin kanunlarını aynen veya benzer olarak iktibas etmenin zararlı olduğunu ifade eden Said Halim, Kanun-i Esasi üzerinden ispat ve izah etmeye çalıştığı konuyu iki açıdan ele alıyordu. Birincisi toplumsal yapı ve durumun özgünlüğüydü ki ona yukarıda değinmiştik. İkincisi ise siyasi yapı ve durumun özgünlüğüydü. Ona göre Osmanlı Devleti tam anlamıyla kendine özgü bir devlet yapısı arz etmektedir. Osmanlı devlet yapısına yabancı olan Avrupalıların düşünce ve anlayışlarına göre siyasi birlik aynı milliyete, aynı dile ve aynı dine/mezhebe bağlı insanların birliğinden ibarettir. Halbuki Osmanlı siyasi birliği bu hususlarda birlik olma anlayışından uzak olduğu gibi adetler ve teamüller hususunda dahi birlik

⁴⁴ Said Halim Paşa, *Mukallidliklerimiz*, 7-8; Prens Said Halim Paşa, "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir," 354.

olmayı gerekli görmez. Osmanlı siyasi birliği temel olarak İslam kardeşliği ve birliğine dayanır. Dolayısıyla Batılı ülkelerin siyasi yapı ve durumları ile İslam ülkelerinin siyasi yapı ve durumları birbirinden çok farklıdır. Avrupalıların asırlardan beri gelip süzülen kendilerine özgü ilke ve esaslarından oluşan uygulamalarını iktibas ederek hazırlanan Kanun-i Esasi'yi, o ilke ve esaslara yabancı olan Osmanlı Devleti'nde uygulamaya çalışmak akla ve gerçeklere aykırı olduğu gibi Osmanlı siyasi birliğini de dağıtmaya neden olur.⁴⁵

Bu noktada Said Halim'e göre benimsenmesi gerekli usul ise mevcut olanı yıkıp yeni şeyler ihdas etmek değil, var olanı ıslah etmek, düzeltmek, onarmaktır. Said Halim, toplumsal değişmeye köktenci muhafazakar bir tavırla tümünden karşı çıkılmasını da, aşırı reformist bir tavırla sınırsız boyun eğilmesini de onaylamaz. Bu itibarla özellikle 19. yüzyılda hukuk ve idare alanında eski kurum, usul ve normların kaldırılması veya uygulama alanlarının yok edilerek fiilen kaldırılmasının Said Halim'e göre doğru bir yol olduğu söylenemez. O, toplumsal veya siyasal yapının herhangi bir unsuruna ya da kurumuna ilişkin olarak ortaya çıkan bir problem veya kusurun tadil ve ıslahı gereği hissedildiğinde Batı'da benimsenen yolun takip edilmesini, yani o unsur veya kurumun gerçekten ıslah ve tadil edilmeye çalışılmasını ister. Yoksa Türkiye'de yapıldığı gibi mevcudun duraksamaksızın ortadan kaldırılması ve onun yerine daha iyi olduğu zannedilen bir şeklin ikame edilmesi uygun değildir, tam aksine zararlıdır. Ayrıca bundan belki de daha kötüsü, değişme zorunluluğu karşısında ıslah ve tadil yerine tümünden veya kısmen ortadan kaldırma usulünün benimsenmesi o toplumda zincirleme bir yolla tiranlığa yol açar. Zira değişiklik, yeninin gelmesi için eskisinin terkine zorlamak şeklinde gerçekleştirildiğinde bu

⁴⁵ Prens Said Halim Paşa, "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir," 354.

aslında baskıdan başka bir şey değildir. Baskı ise yeterli derecede makul ve haklı olmadığı takdirde keyfi davranışa dönüşür. Keyfi davranış ise diğer bir keyfi davranışı doğuracağı ve bu da böyle devam edip gideceği için tüm bu keyfi davranışlar neticede tiranlığa dönüşür.⁴⁶

Öyleyse toplumsal değişme karşısında Said Halim'e göre yapılması gereken, Avrupa medeniyetini Doğululaştırmak, yani olabildiğince kültürümüze ısındırmak, medeniyetimizin ilerlemesi için gerekli olup da uyusabilecek hususları Batı medeniyetinden alarak kendi medeniyetimize tatbik etmek olmalıydı. Hukuk sistemi, hukuki kurallar ve düzenlemeler bakımından da konuya bu çerçevede yaklaşılmalıdır. Zamana karşı hiçbir şeyin mukavemet edemeyeceği kaidesinin hukuk düzeni ve normları için de geçerli olduğu, bunların da değişimden kaçamayacağı inkar edilemez. Ancak bu inkar edilemez gerçek, bir toplumda mevcut olan hukuk anlayışı ve uygulamalarının, ait oldukları toplumla bağlarını kuvvetlendirmek ve onların uyum sağlayarak da olsa korunmalarına çabalamak zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. Çünkü toplumla hukuk arasındaki bağ kaybolduğu takdirde mukadder olan şey, hukuk düzeninin gelişmesi değil bozulması ve yok olmasıdır. Bundan dolayı hukuk normlarının ait oldukları toplumun gerek kendi isteğiyle gerekse dış kaynaklı etkiyle bilinçsiz ve kuralsız bir şekilde ortadan kaldırılması veya değiştirilmesi, netice itibariyle o toplumun ya kendi isteğiyle ya da zorla esarete düşmesinden başka sonuç doğurmaz.⁴⁷

SONUÇ

Hukuk ile toplum arasındaki ilişki tam manasıyla karşılıklı etkileşim şeklinde tezahür eden bir nitelik taşır. Toplum

⁴⁶ Prens Mehmed Said Halim Paşa, *Buhran-ı Fikrimiz*, (İstanbul: Dâr'ül-hilâfet'il-aliyye Hukuk Matbaası, 1337), 4-5.

⁴⁷ Prens Mehmed Said Halim Paşa, *Buhran-ı Fikrimiz*, 13-15.

olmasaydı hukuk olmazdı; hukuk olmasaydı toplum, hayatiyetini ya hiç devam ettiremez yahut sağlıklı olarak sürdürme imkanına sahip olamazdı. Bu gerçeği, topluma dair düşünen bilim adamı, düşünür ve aydınlar ile topluma dair eylemde bulunan siyaset ve devlet adamlarının bir postulat olarak kabul etmeleri gerektiği söylenebilir. Bilhassa devrim, dönüşüm ve değişimlerin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde bahsettiğimiz gerçeğin daha fazla dikkate alındığı görülür.

Nitekim bir değişim ve dönüşüm çağı olarak isimlendirilebilecek olan 19. yüzyılda dünyanın hemen her bölgesinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da bu durumun meydana getirdiği sorunlar ve fırsatlar tüm düşün dünyasını etkisi altına almıştı. Osmanlı'nın son zamanlarında İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve Batıcılık şeklinde dörde ayrılan Türk-İslam düşüncesi her ne kadar birbirinden az veya çok farklar taşıyan kamplara bölünmüşse de temas ettikleri ortak konuların başında devletin kurtuluşu bağlamında bu değişim sorunu gelmekteydi.

Diğer yandan hukukun sosyal bir kurum olması, onun nesiller boyu aktarılan birikimin belli oranda ürünü olması anlamına da gelir. Bu nedenle hukuk ve toplum ilişkisine yönelik olarak gerek geçmişten bugüne ve bugünden geleceğe, yani zamanla kayıtlı sosyolojik bakışın gerekse zaman üstü bir gerçeklik biçiminde felsefi ele alışın verimli ve sağlıklı olabilmesi için öncelikle yerellikten hareket etme zorunluluğu bulunmaktadır. İşte bu noktada inceleme alanı olarak aktörlerin tutum ve düşünceleri öne çıkmaktadır ki, Türk toplumu özelinde görüşleri ele alınması gereken aktörlerin başında Said Halim Paşa gelmektedir. Zira o, az bulunan özelliğiyle, yani politikacı ve düşünür kimliğinin her ikisini birden üst düzeyde taşımasıyla temayüz etmektedir.

Said Halim hem entelektüel kimliğiyle hem de devlet ve siyaset adamı kimliğiyle yukarıda sözünü ettiğimiz devletin nasıl kurtulacağı sorununu özellikle değişme konusu etrafında

irdelemiş, bu çerçevede problemlerin teşhisine ve tedavisine yönelik fikirler ileri sürmüştür. Onun önemle durduğu konulardan biri de değişme karşısında hukuktur. O, hukukun toplumsal veçhesini sürekli vurgulamış, özellikle değişme olgusu kapsamında hukuk ve toplum ilişkisini, sosyal bir kurum olarak hukukun mahiyetini ve kaynağını incelemiştir.

Said Halim, mensubu sayıldığı "İslamcılık" akımında yer alan diğer düşünür ve aydınlar gibi hukukun kökenini temelde Allah'ın irade ve kelamı olarak kabul eder. Ancak bu kabul daha ziyade teorik bir mahiyet arz eder. Ona göre hukuk normları her ne kadar temelde dini inanç ve değerlerden ortaya çıkmışsa da hukukun fiilen yaşanan ve uygulanan hali söz konusu olduğunda toplumun açık etkisi yadsınamaz. Hatta hukukun ve hukuki düzenlemelerin toplumsallığı o kadar baskındır ki, aynı dine ve mezhebe sahip toplumların farklı hukuk düzenlerine ve kurallarına sahip oldukları çokça görülür. Bunun sebebi bir toplumun hukuk anlayışının o toplumun gelenek ve değerleriyle iç içe geçerek milli bir karakter haline bürünmesidir.

Bu itibarla değişme karşısında toplumların hukuka ilişkin olarak öncelikle yapmaları gereken şey, değişime karşı çıkmaksızın kendi kimliklerine, manevi kültür unsurlarına uygun islah ve tadil çalışmaları yapmalarıdır. Başka toplumların hukuk sistemlerinin ve kanunlarının doğrudan iktibas edilmeleri hatalı olduğu gibi zararlıdır da. Dolayısıyla her toplumun hukuk düzeni ve normları kendine özgü nitelikler taşımakta olup hukukun toplumsal yönünün öne çıktığı hususlardan biri, ait olduğu topluma özgülüğüdür.

Sonuç olarak Said Halim, içinde yaşadığı toplumun ve çağın sorunları ile bunlara ilişkin çözüm önerilerini ana inceleme konusu yapmış olup, bu kapsamda hukuk ve toplum ilişkisine, sosyal bir olgu olarak hukuka değinmiştir. Benimsediği sosyolojik yaklaşımını, hukukun ve toplumun eleştirel bakış açısıyla ele alınıp gerçekçi usullerle araştırılması üzerine bina ettiği söylenebilir. Said Halim'in hukuk ve toplum ilişkisine

yönelik görüşleri güncelliğini hala korumakta olduğu gibi ayrıntılı inceleme yapılmayı da hak etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Çift kör hakem.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek alıp almadığını belirtmemiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması olup olmadığını belirtmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Yazar, etik kurul onayının gerekip gerekmediğini belirtmiştir.

Peer Review: Double peer-reviewed.

Financial Support: The author did not indicate whether he received financial support for this study.

Conflict of Interest: The author did not specify whether there was a conflict of interest.

Ethics Committee Approval: The author stated whether ethics committee approval is required.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. *İmparatorluktan Tanrı Devletine*. Ankara: İmge Kitabevi, 1991.
- Aktay, Yasin. "Osmanlı'nın İslamcı Prens'i: Said Halim Paşa." *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Aristoteles. *Politika*. Çeviren Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Bostan, M. Hanefi. *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1992.
- Bostan, M. Hanefi. "Said Halim Paşa ve Fikirleri." *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 8, 22 (2019).
- Cengiz, Osman. "Son Devir Osmanlı Düşüncesi: Said Halim Paşa Külliyyatında Bilgi Sosyolojisinin İmkânı." *TYB Akademi*, 36 (2022).
- Gökalp, Ziya. "İçtimai Usul-i Fıkıh". *İslam Mecmuası*. Yıl 1, 3 (1332 H.).
- Hamidullah, Muhammed. "İslam Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Tedkik." Çev. Bülend Davran. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* I, Cüz 1-4 (1953).
- Hırş, Ernest. *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*. Güncel Dile Uyarlayan Selçuk Baran Veziroğlu. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 2001.
- Işık, Vahdettin (Hazırlayan). *Said Halim Paşa Külliyyatı*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Işık, Vahdettin. "Said Halim Paşa ve Tadilen Islah Anlayışı Olarak İslamlaşmak." *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Işıktaç, Yasemin ve Umut Koloş. *Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.

- TDV *İslâm Ansiklopedisi*. "Fıkıh." Cilt 13. İstanbul: Hayreddin Karaman, 1996.
- TDV *İslâm Ansiklopedisi*. "Delil." Cilt 9. İstanbul: Ali Bardakoğlu, 1994.
- Nal, Sabahattin. "Sait Halim Paşa'nın Egemenlik Anlayışı ve Öngördüğü Hükümet Sistemi." *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 10, 1 (2019).
- Ocakoğlu, Ömer Faruk. "Said Halim Paşa'da Hukuk ve Toplumsal Değişim." *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Orum, Fatih. "Tayyib ve Habis Kavramları Çerçevesinde Kur'an-ı Kerim'de Rasulullah'ın Helal-Haram Belirleme Yetkisine Dair Ayetlerin Hukuki Tahlili." *Kalemname* 3, 6 (2018).
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Devletinde Lâiklik ve Hukukun Romanizasyonu." *Erdem Dergisi*, no. 27 (1997).
- Özyurt, Cevat. "Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslamcılığın Oluşumu." *Said Halim Paşa Kitabı Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Prens Mehmed Said Halim Paşa. *Buhran-ı Fikrimiz*. İstanbul: Dâr'ül-hilâfet'ül-aliyye Hukuk Matbaası, 1337.
- Prens Said Halim Paşa. "Meşrutiyetin Tesirat ve Netayıcı." *Sebilü'r-Reşad* XV, 383 (19 Kanun-i Evvel 1334).
- Prens Said Halim Paşa. "Kanun-ı Esasinin Ahval-i İctimaiyye ve Mevki-i Siyasimizle Adem-i Te'lifi: Kanun-ı Esasi Bizim Hal ve Mevki-i İctimaimizle Gayr-ı Kabil-i Te'lifdir." *Sebilü'r-Reşad* XV, 384 (26 Kanun-i Evvel 1334).
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*. Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1973.
- Said Halim Paşa (Mehmet mahlasıyla). *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

- Said Halim Paşa (Mehmet mahlasıyla). *Mukallidliklerimiz*. İstanbul: Cihan Matbaası, 1329.
- Şentop, Mustafa. "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, 5 (2005).
- Şimşirgil, Ahmet ve Ekinci, Ekrem Buğra. *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları, 2009.
- Topçuoğlu, Hamide. "Max Weber'e Göre Hukukî Düşüncenin Kategorileri ve Yeni Hukuk Normlarının Teşekkül Tarzları." *Ord. Prof. Dr. Ernst E. Hirsch'e Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1964.
- Türkyılmaz, Hilmi. "İslamcı Bir Düşünür, Said Halim'in Batılılaşmaya Bakışı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IIV (2021).
- Weber, Max. *Economy and Society*. Editörler G. Roth ve C. Wittich. California: University of California Press, 1978.